

ISSN: 3049-2017

IJMH 2025; 2(4): 149-153

© 2025 IJMH

www.themultijournal.com

Received: 18-08-2025

Accepted: 25-08-2025

Publish : 27-08-2025

Dr. Gandikota ChennaiahDepartment of Sahitya (Sanskrit)
Guest Faculty, Andhra University,
Visakhapatnam, Andhra Pradesh.

भगवद्गीतायां ज्ञानविज्ञानसमन्वयः

Dr. Gandikota Chennaiah

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम्।

देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम्॥

सारांशः

अस्मिन् शोधलेखे भगवद्गीतायां प्रतिपादितस्य ज्ञानविज्ञानसमन्वयस्य विस्तृतं विवेचनं क्रियते। भगवद्गीता भारतीयदर्शनस्य सारभूता ग्रन्थराजी अस्ति। अस्यां केवलं आध्यात्मिकविषयाः न प्रतिपादिताः, अपि तु ज्ञानस्य विज्ञानस्य कर्मणः भक्तेः योगस्य च अद्भुतः समन्वयः दृश्यते। ज्ञानं तत्त्वस्य यथार्थबोधं जनयति, विज्ञानं तस्य अनुभवं व्यवहारोपयोगित्वं च प्रकाशयति। एतयोः समन्वयेन मनुष्यस्य व्यक्तित्वविकासः समाजकल्याणं च साध्यते। आधुनिके वैज्ञानिकयुगे अपि भगवद्गीतायाः एषः दृष्टिकोणः अत्यन्तं प्रासङ्गिकः अस्ति। अस्मिन् लेखे ज्ञानस्य विज्ञानस्य च स्वरूपं, भगवद्गीतायां तयोः समन्वयः, आधुनिकजीवने तस्य उपादेयता च प्रमाणग्रन्थाधारितया विविच्यते।

प्रमुखशब्दाः

भगवद्गीता, ज्ञानम्, विज्ञानम्, योगः, कर्मयोगः, भक्तियोगः, आत्मज्ञानम्, समन्वयः, भारतीयदर्शनम्।

१. प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमासु ज्ञानपरम्परासु अन्यतमा वर्तते। अस्याः संस्कृतेः मूलाधाराः वेदाः, उपनिषदः, ब्रह्मसूत्राणि, रामायणम्, महाभारतम्, भगवद्गीता च सन्ति। एतेषु ग्रन्थेषु भगवद्गीता विशेषमहत्त्वं वहति। सा केवलं धार्मिकग्रन्थः न, अपि तु मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणमार्गदर्शिका अस्ति। अस्याम् आत्मस्वरूपम्, कर्तव्यबोधः, कर्मयोगः, भक्तियोगः, ज्ञानयोगः, मोक्षमार्गः, लोकसङ्ग्रहः इत्यादयः विषयाः सम्यक् निरूपिताः सन्ति।

भगवद्गीतायाः वैशिष्ट्यमिदं यत् सा ज्ञानं विज्ञानं च परस्परविरोधिरूपेण न पश्यति। अपि तु उभयोरपि समन्वयमेव जीवनस्य पूर्णतां मन्यते। केवलं शास्त्रज्ञानं पर्याप्तं न भवति। तस्य अनुभवः आचरणं लोकहितबुद्धिश्च अपेक्ष्यन्ते। एष एव विज्ञानस्य विषयः। तस्मात् ज्ञानं विज्ञानं च परस्परपूरकौ स्तः। भगवद्गीतायां सप्तमे अध्याये भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनम् उद्दिश्य वदति।

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥ (गीता ७.२)

अस्य श्लोकस्य भावः अयं यत् ज्ञानं विज्ञानेन सह एव सम्पूर्णत्वं प्राप्नोति। केवलं सैद्धान्तिकज्ञानं मनुष्यस्य जीवनं न परिवर्तयति। अनुभवसमन्वितं ज्ञानमेव व्यक्तित्वस्य समाजस्य च कल्याणाय भवति। भारतीयदर्शने ज्ञानस्य परमलक्ष्यं आत्मसाक्षात्कारः अस्ति। विज्ञानं तु तस्य अनुभवरूपं व्यवहाररूपं च मन्यते। भगवद्गीता एतौ उभौ पक्षौ समन्वयेन प्रतिपादयति। अतः आधुनिकशिक्षाक्षेत्रे वैज्ञानिकदृष्टौ नैतिकजीवने च भगवद्गीतायाः उपदेशाः अद्यापि महत्त्वपूर्णाः सन्ति।

अस्मिन् शोधलेखे भगवद्गीतायां प्रतिपादितस्य ज्ञानविज्ञानसमन्वयस्य तात्त्विकं स्वरूपं तस्य आधुनिक-प्रासङ्गिकता च प्रमाणग्रन्थानां प्रकाशे विस्तरेण विवेच्यते।

२. ज्ञानस्य स्वरूपम्

भगवद्गीतायां ज्ञानस्य अत्यन्तमहत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। ज्ञानं न केवलं शास्त्राध्ययनजन्यं बौद्धिकं बोधनम्, अपि तु आत्मतत्त्वस्य यथार्थावगमनम् इति भगवता श्रीकृष्णेन प्रतिपादितम्। मनुष्यः यदा आत्मानं, प्रकृतिं, ईश्वरं, कर्म, धर्मं च सम्यग् अवगच्छति, तदा तस्य जीवने विवेकः, शान्तिः, समत्वं च प्रादुर्भवन्ति। अतः भगवद्गीतायां ज्ञानं मोक्षमार्गस्य प्रमुखोपायत्वेन निरूपितम्।

उपनिषत्सु अपि ज्ञानमेव मोक्षस्य कारणं मन्यते। मुण्डकोपनिषदि उक्तम्

"परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्।"

Correspondence:**Dr. Gandikota Chennaiah**Department of Sahitya (Sanskrit)
Guest Faculty, Andhra University,
Visakhapatnam, Andhra Pradesh.

अस्य भावः अयं यत् कर्मफलानां सीमां ज्ञात्वा मनुष्यः नित्यतत्त्वस्य अन्वेषणं करोति। भगवद्गीतायामपि अयं एव विचारः अधिकं विस्तारितः दृश्यते।

भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति ज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् वदति "न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।" (भगवद्गीता ४.३८)

अस्य श्लोकस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् ज्ञानात् श्रेष्ठं पवित्रसाधनम् अन्यत् नास्ति। ज्ञानमेव मनुष्यस्य अन्तःकरणं निर्मलं करोति। अज्ञानजनिताः संशयाः, मोहः, भयम्, दुःखानि च ज्ञानेन शनैः नश्यन्ति।

भगवद्गीतायां ज्ञानं केवलं पुस्तकेषु निहितं तत्त्वं नास्ति। तत् जीवने आचरितव्यं, अनुभावनीयम्, साधनीयम् इति प्रतिपादितम्। यदि ज्ञानं व्यवहारे न दृश्यते, तर्हि तत् केवलं शब्दसमूहः भवति। यदा तदेव ज्ञानं आचरणेन संयुक्तं भवति, तदा तस्य वास्तविकं मूल्यं प्रकाशते।

भारतीयदर्शने आत्मज्ञानं सर्वविद्यानां शिरोमणिरूपेण स्वीक्रियते। छान्दोग्योपनिषदि उद्दालकः श्वेतकेतुं प्रति "तत्त्वमसि" इति महावाक्येन आत्मविद्यायाः स्वरूपं बोधयति। भगवद्गीतायामपि आत्मा नित्यः, शुद्धः, अविकारः, अविनाशी च इति पुनः पुनः प्रतिपादितम्। आत्मतत्त्वस्य एषः बोधः एव वास्तविकज्ञानस्य आधारः अस्ति।

ज्ञानस्य प्रमुखं लक्षणं विवेकः अस्ति। विवेकेन मनुष्यः नित्यस्य अनित्यस्य च भेदं ज्ञातुं शक्नोति। सुखदुःखे, लाभालाभे, जयापजये च समत्वबुद्धिः ज्ञानस्य फलम् इति भगवद्गीता प्रतिपादयति। ज्ञानवान् पुरुषः परिस्थितिभिः न विचाल्यते, किन्तु धैर्येण धर्ममार्गेण एव स्थितः भवति।

भगवद्गीता ज्ञानं नैतिकजीवनस्यापि आधारं मन्यते। यः आत्मानं सर्वभूतेषु पश्यति, सर्वभूतानि च आत्मनि पश्यति, सः कस्यापि हिंसां न करोति, द्वेषं न वहति, सर्वेषु समभावं धारयति। अतः ज्ञानं केवलं व्यक्तिगतस्य मोक्षाय न, अपि तु सामाजिकसौहार्दस्य अपि कारणम् अस्ति।

आधुनिके युगे विज्ञानप्रौद्योगिक्याः अत्यधिकः विकासः जातः अस्ति। तथापि यदि ज्ञानेन सह नैतिकता, करुणा, उत्तरदायित्वबुद्धिः च न भवेत्, तर्हि तस्य विकासस्य पूर्णफलम् न लभ्यते। भगवद्गीता ज्ञानस्य एतदेव व्यापकं स्वरूपं प्रतिपादयति। सा मनुष्यं केवलं विद्वन्तं न, अपि तु विवेकिनं, कर्तव्यपरायणं, लोकहितचिन्तकं च निर्मातुम् इच्छति।

अत एव भगवद्गीतायां ज्ञानं आध्यात्मिकस्य, नैतिकस्य, सामाजिकस्य च जीवनस्य मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति। एतादृशं ज्ञानमेव विज्ञानेन सह समन्वयं प्राप्य मानवजीवनं पूर्णतां नयति। अस्य ज्ञानविज्ञानसमन्वयस्य स्वरूपं अग्रिमे परिच्छेदे विस्तरेण विवेच्यते।

३. विज्ञानस्य स्वरूपम्

भगवद्गीतायां विज्ञानशब्दस्य विशेषः अर्थः प्रतिपादितः अस्ति। सामान्यतः विज्ञानम् इति शब्दः प्रयोगात्मकज्ञानस्य वाचकः मन्यते। किन्तु भगवद्गीतायां विज्ञानं केवलं बाह्यजगतः परीक्षणं न, अपि तु ज्ञाततत्त्वस्य प्रत्यक्षानुभवरूपं परिपक्वज्ञानम् इति विवक्षितम्। यत् ज्ञानं जीवने आचरितं भवति, अनुभवरूपेण अन्तःकरणे प्रतिष्ठां प्राप्नोति, तत् विज्ञानम् इति कथ्यते। अतः ज्ञानस्य परिपाकः एव विज्ञानम् इति भारतीयदर्शनस्य अभिप्रायः।

भगवान् श्रीकृष्णः सप्तमे अध्याये अर्जुनं प्रति वदति ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥ (भगवद्गीता ७.२)

अत्र ज्ञानविज्ञानयोः पृथक् उल्लेखः कृतः। अनेन जायते यत् ज्ञानं विज्ञानं च समानार्थकौ न स्तः। ज्ञानं तत्त्वबोधः, विज्ञानं तस्य अनुभूतिसिद्धिरूपम्। यदा मनुष्यः आत्मतत्त्वं केवलं शृणोति, तदा तत् ज्ञानम्। यदा सः तदेव स्वजीवने अनुभवति, तदा तत् विज्ञानम् इति उच्यते।

आदिशङ्कराचार्यः स्वभाष्ये विज्ञानशब्दस्य अर्थं अनुभवविशिष्टज्ञानम् इति निरूपयति। तेषां मते शास्त्रजन्यज्ञानस्य परिपूर्णता आत्मसाक्षात्काररूपेण भवति। तदेव विज्ञानम्। अनेन भगवद्गीतायाः विज्ञानदृष्टिः केवलं बौद्धिकसीमायां न तिष्ठति, किन्तु आध्यात्मिकानुभवपर्यन्तं प्रसारिता दृश्यते।

उपनिषदामपि अयमेव विचारः दृश्यते। कठोपनिषदि नचिकेताः यमं प्रति पुनः पुनः प्रश्नान् पृच्छति। सः केवलं श्रुत्या न तुष्यति, किन्तु प्रत्यक्षतत्त्वज्ञानम् इच्छति। अयं जिज्ञासाभावः एव विज्ञानस्य मूलम् अस्ति। प्रश्नः, चिन्तनम्, अनुभवः, सत्यस्य अन्वेषणम् इत्येतानि विज्ञानस्य प्रधानानि अङ्गानि भवन्ति।

भगवद्गीतायां विज्ञानं व्यवहारजीवने अपि महत्त्वपूर्णं मन्यते। ज्ञानवान् पुरुषः यदि स्वज्ञानं कर्मसु न प्रयुञ्जीत, तर्हि तस्य ज्ञानस्य फलम् अल्पमेव भवति। विज्ञानं तु ज्ञानस्य जीवनव्यवहारे सफलप्रयोगः अस्ति। अतः गीता सर्वत्र कर्मयोगेन ज्ञानस्य सम्बन्धं प्रतिपादयति।

अद्यतनवैज्ञानिकयुगे बहवः नवान्वेषाः सम्पद्यन्ते। तथापि केवलं प्रौद्योगिकविकासः मानवकल्याणाय पर्याप्तः न भवति। तेन सह नैतिकता, दायित्वबुद्धिः, करुणा, समत्वभावश्च अपेक्षिताः। भगवद्गीता विज्ञानस्य एतादृशं व्यापकं स्वरूपं प्रतिपादयति। सा मनुष्यं स्मारयति यत् विज्ञानस्य प्रयोजनं केवलं शक्तिवृद्धिः न, अपि तु लोकहितसाधनम् अपि अस्ति।

भारतीयदर्शने विज्ञानं ज्ञानस्य विरोधी नास्ति। उभे परस्परपूरके स्तः। ज्ञानं मार्गं दर्शयति, विज्ञानं तं मार्गं आचरणेन सिद्धं करोति। ज्ञानेन विवेकः जायते, विज्ञानेन अनुभवरूपा स्थिरता सम्पद्यते। एतयोः समन्वयेन एव मनुष्यस्य जीवनं सार्थकं भवति।

अतः भगवद्गीतायां विज्ञानस्य स्वरूपं अत्यन्तं व्यापकं दृश्यते। तत् आत्मानुभवम्, नैतिकजीवनम्, कर्तव्यपालनम्, लोककल्याणम्, ईश्वरबोधं च समन्वयति। अनेन भगवद्गीता आधुनिकवैज्ञानिकचिन्तनस्य अपि मूल्यवान् आधारग्रन्थः इति जायते।

४. भगवद्गीतायां ज्ञानविज्ञानसमन्वयः

भगवद्गीता भारतीयदर्शनस्य समन्वयप्रधानः ग्रन्थः अस्ति। अस्याम् ज्ञानं विज्ञानं कर्म भक्तिः योगः च परस्परं न पृथक्कृताः, अपि तु एकस्य पूर्णजीवनदर्शनस्य विविधाः पक्षाः इव निरूपिताः। श्रीकृष्णः अर्जुनस्य विषादं केवलं तात्त्विकोपदेशेन न निवारयति, अपि तु तं ज्ञानेन, अनुभवेण, कर्मणा, भक्त्या च क्रमशः जीवनमार्गे स्थापयति। अयं एव भगवद्गीतायाः ज्ञानविज्ञानसमन्वयस्य मूलाधारः अस्ति।

गीतायां ज्ञानं तत्त्वबोधरूपेण प्रतिपादितम्। मनुष्यः आत्मा कः, शरीरस्य स्वरूपं किम्, ईश्वरस्य स्थानं किम्, कर्मणः परिणामः कथम्, मोक्षः कः इत्यादीनां प्रश्नानां समाधानं ज्ञानेन लभते। किन्तु श्रीकृष्णः केवलं तत्त्वचर्चायां न तिष्ठति। सः अर्जुनं जीवने तस्य प्रयोगं

कर्तुं प्रेरयति। अनेन ज्ञायते यत् गीता सैद्धान्तिकज्ञानस्य अपेक्षया अनुभूतज्ञानं अधिकं महत्त्वेन पश्यति।

**सप्तमे अध्याये भगवान् स्वयम् उक्तवान्
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।**

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥

अस्य श्लोकस्य गूढार्थः अयं यत् ज्ञानं विज्ञानेन सह एव पूर्णत्वं प्राप्नोति। यः पुरुषः केवलं शास्त्राणि पठति, सः विद्वान् भवितुम् अर्हति। किन्तु यः तेषां शिक्षां स्वजीवने आचरति, स एव विज्ञानी इति कथ्यते। अतः भगवद्गीतायां ज्ञानं विज्ञानेन सह अभिन्नसम्बन्धेन निरूपितम्।

श्रीकृष्णस्य उपदेशः सर्वत्र अनुभवप्रधानः दृश्यते। अर्जुनस्य संशयान् निवारयितुं सः अनेकानि दृष्टान्तानि प्रयुङ्क्ते। आत्मनः नित्यत्वम्, शरीरस्य अनित्यता, कर्मयोगस्य आवश्यकता, समत्वबुद्धेः महत्त्वं, भक्तेः श्रेष्ठता च उदाहरणैः सह प्रतिपाद्यन्ते। अयं शिक्षणक्रमः दर्शयति यत् भगवद्गीता केवलं दार्शनिकग्रन्थः न, अपि तु व्यवहारजीवनस्य मार्गदर्शिका अपि अस्ति।

भारतीयदर्शने सम्यग्ज्ञानस्य फलम् आचरणे दृश्यते। यदि ज्ञानस्य प्रभावः मनुष्यस्य स्वभावे न दृश्यते, तर्हि तत् अपूर्णम् इति मन्यते। भगवद्गीतायां अपि ज्ञानी पुरुषः विनयी, समदर्शी, अहिंसकः, दयालुः, कर्तव्यपरायणः च भवति। अयं परिवर्तनभावः एव विज्ञानस्य स्वरूपम् इति वक्तुं शक्यते।

भगवान् पञ्चमे अध्याये समदर्शनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् वदति

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥

अस्य श्लोकस्य भावः अयं यत् वास्तविकज्ञानं भेददृष्टिं न जनयति। यत्र समत्वं, करुणा, विनयः, आत्मीयता च दृश्यन्ते, तत्र ज्ञानस्य विज्ञानरूपेण विकासः सम्पन्नः भवति। अतः गीता ज्ञानस्य सामाजिकमूल्यमपि प्रकाशयति।

एवं भगवद्गीतायां ज्ञानविज्ञानसमन्वयः केवलं दार्शनिकविचारः न, अपि तु मानवजीवनस्य व्यवहारयोग्यः आदर्शः अस्ति। ज्ञानं विवेकं जनयति, विज्ञानं तस्य व्यवहाररूपं सिद्ध्यति। एतयोः समन्वयेन एव व्यक्तेः आत्मोन्नतिः समाजस्य च कल्याणं सम्भवति।

५. कर्मयोगे ज्ञानविज्ञानसमन्वयः

भगवद्गीतायाः मूलसन्देशः कर्मयोगः इति सर्वविदितम्। किन्तु कर्मयोगः केवलं कर्मणः महत्त्वं न प्रतिपादयति, अपि तु ज्ञानविज्ञानयोः समन्वितं कर्मजीवनं शिक्षयति। ज्ञानेन कर्तव्यस्य यथार्थबोधः भवति, विज्ञानेन तस्य आचरणं निष्कामभावेन सम्पन्नं भवति। एतादृशः कर्मयोगः एव भगवद्गीतायाः वैशिष्ट्यम् अस्ति।

कुरुक्षेत्रे अर्जुनः मोहग्रस्तः स्वकर्तव्ये सन्देहं प्राप्नोत्। तदा भगवान् श्रीकृष्णः तस्य अज्ञानं निवर्तयितुं प्रथमं आत्मज्ञानम् उपदिशति। अनन्तरं कर्मस्य अनिवार्यतां प्रतिपादयति। अनेन ज्ञायते यत् सम्यग्ज्ञानं विना सम्यक्कर्म न सम्भवति। तस्मात् कर्मयोगस्य आधारः ज्ञानमेव अस्ति।

भगवान् तृतीयाध्याये वदति

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।

अस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् मनुष्यः स्वकर्तव्यं परित्यक्तुं न अर्हति। कर्म एव जीवनस्य स्वाभाविकः धर्मः। किन्तु तत् कर्म फलासक्तिं विहाय

लोकसङ्ग्रहाय ईश्वरार्पणबुद्ध्या च कर्तव्यम्। अयं भावः ज्ञानस्य व्यवहाररूपं विज्ञानं च प्रतिपादयति।

कर्मयोगस्य परमसिद्धान्तः भगवद्गीतायां प्रसिद्धेन श्लोकेन निरूपितः कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥ (भगवद्गीता २.४७)

अस्य श्लोकस्य गूढार्थः अयं यत् मनुष्यस्य अधिकारः कर्मणि अस्ति, न तु फलस्य नियन्त्रणे। अतः फललालसां परित्यज्य धर्मानुकूलं कर्म कर्तव्यम्। एषा शिक्षा केवलं दार्शनिकविचारः न, अपि तु दैनिकजीवने अत्यन्तोपयोगिनी व्यवहारनीतिः अस्ति। अत्र ज्ञानं कर्तव्यबोधं जनयति, विज्ञानं तस्य निःस्वार्थचरणं सिद्ध्यति।

भगवान् चतुर्थाध्याये ज्ञानकर्मसम्बन्धं विशेषतया विवृणोति। सः दर्शयति यत् ज्ञानरहितं कर्म बन्धनस्य कारणं भवति, ज्ञानयुक्तं कर्म तु मोक्षस्य साधनं भवति। तस्मात् ज्ञानी पुरुषः कर्म कुर्वन्नपि कर्मबन्धनात् मुक्तः भवति। अस्य कारणं तस्य अन्तःकरणे अहंकाराभावः तथा ईश्वरार्पणबुद्धिः।

गीतायां कर्मयोगः व्यक्तिगतकल्याणस्य अपेक्षया लोकसङ्ग्रहं अधिकं महत्त्वेन पश्यति। भगवान् स्वयम् अपि वदति यत् यदि सः कर्म न कुर्यात्, तर्हि लोकव्यवस्था नश्येत्। अतः श्रेष्ठपुरुषस्य आचरणं समाजस्य मार्गदर्शनं भवति। अयं विचारः आधुनिकसमाजे अपि नेतृत्वस्य नैतिकदायित्वं बोधयति।

ज्ञानविज्ञानसमन्वितः कर्मयोगः मनुष्यं समत्वे प्रतिष्ठापयति। सिद्धौ असिद्धौ च समानबुद्धिः, लाभालाभयोः समत्वम्, जयापजययोः धैर्यम् इत्यादयः गुणाः कर्मयोगिनः लक्षणानि भवन्ति। एते गुणाः केवलं शास्त्राध्ययनेन न, अपि तु निरन्तराभ्यासेन अनुभवेन च विकसिताः भवन्ति। अयं अनुभवः एव विज्ञानम् इति कथ्यते।

आधुनिके समाजे चिकित्सकः, शिक्षकः, न्यायाधीशः, वैज्ञानिकः, प्रशासकः वा स्वकर्तव्यं निःस्वार्थभावेन कुर्वन् कर्मयोगस्य आदर्शं साकारयति। यदा तस्य कर्म नैतिकतया, उत्तरदायित्वेन, लोकहितबुद्ध्या च संयुक्तं भवति, तदा भगवद्गीतायाः कर्मयोगः व्यवहारे प्रत्यक्षतया दृश्यते। अनेन ज्ञायते यत् भगवद्गीतायाः उपदेशाः केवलं प्राचीनकालस्य न, अपि तु सर्वकालप्रासङ्गिकाः सन्ति।

अतः कर्मयोगे ज्ञानविज्ञानसमन्वयः भगवद्गीतायाः जीवनदर्शनस्य हृदयभागः अस्ति। ज्ञानं कर्तव्यस्य मार्गं प्रकाशयति, विज्ञानं तस्य सफलं निष्कामं च आचरणं सुनिश्चितं करोति। एतयोः समन्वयेन एव व्यक्तेः आत्मोन्नतिः, समाजस्य अभ्युदयः, राष्ट्रस्य च कल्याणं सम्भवति।

६. भक्तियोगे ज्ञानविज्ञानसमन्वयः

भगवद्गीतायां भक्तियोगस्य अत्यन्तमहत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। सामान्यदृष्ट्या भक्तिरेव केवलं भावनाप्रधानः मार्गः इति मन्यते। किन्तु भगवद्गीता भक्तिं ज्ञानविज्ञानसमन्वितजीवनस्य परिपूर्णव्यवस्थारूपेण निरूपयति। ज्ञानेन ईश्वरस्य स्वरूपं ज्ञायते, विज्ञानेन तस्य साक्षात्कारः अनुभूयते, भक्त्या तु तस्मिन् अखण्डप्रेमसमर्पणं सम्पद्यते। अतः भक्ति, ज्ञानं, विज्ञानं च परस्परपूरकाणि सन्ति।

भगवान् श्रीकृष्णः नवमे अध्याये भक्तिरेव परमगुह्यविद्या इति प्रतिपादयति। सः वदति

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्॥ (भगवद्गीता ९.२)

अस्य श्लोकस्य विशेषार्थः अयं यत् भगवद्गीतायाः आध्यात्मिकविद्या केवलं तर्कमात्रेण न ज्ञायते। सा प्रत्यक्षानुभवेन सिद्धा भवति। अत्र "प्रत्यक्षावगमम्" इति पदेन विज्ञानस्य अनुभवरूपं स्वरूपं सूचितम् अस्ति। अतः भक्ति अनुभवसमन्विता भवति, न केवलं भावनारूपा।

भक्तियोगे ज्ञानस्य अत्यावश्यकता दृश्यते। ईश्वरस्य यथार्थस्वरूपम् अज्ञात्वा दृढभक्तिः सम्भवति न। यः भगवानं सर्वव्यापिनं, सर्वकारणभूतं, करुणासागरं, जगदाधारं च जानाति, तस्य भक्तिरेव दृढा भवति। अतो ज्ञानं भक्तेः आधारः इति गीता प्रतिपादयति।

दशमे अध्याये भगवान् स्वविभूतीः वर्णयति। पर्वतेषु हिमालयः, नदीषु गङ्गा, वृक्षेषु अश्वत्थः, ऋषिषु नारदः इत्यादीनां उदाहरणानां माध्यमेन सः जगति सर्वत्र स्वसत्तां प्रकाशयति। अनेन भक्तस्य ज्ञानं विस्तारं प्राप्नोति। विश्वस्य प्रत्येकवस्तुनि ईश्वरदर्शनम् एव विज्ञानस्य अनुभवरूपं फलम् इति ज्ञायते।

एकादशाध्याये अर्जुनः विश्वरूपदर्शनं प्राप्नोति। अयं प्रसङ्गः ज्ञानात् विज्ञानस्य यात्रां स्पष्टतया दर्शयति। पूर्वम् अर्जुनः श्रीकृष्णस्य उपदेशं शृणोति। ततः तस्य तत्त्वज्ञानं भवति। अनन्तरं दिव्यचक्षुषा विश्वरूपस्य प्रत्यक्षदर्शनं लभते। अयं अनुभवः विज्ञानस्य परमावस्था इति वक्तुं शक्यते। तस्मात् भगवद्गीता अनुभवसमन्वितज्ञानमेव पूर्णत्वं मन्यते।

द्वादशाध्याये भगवान् आदर्शभक्तस्य गुणान् निरूपयति। सः वदति **अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।**

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी॥ (भगवद्गीता १२.१३)

अस्य श्लोकस्य भावः अयं यत् वास्तविकभक्तस्य जीवने दया, मैत्री, विनयः, क्षमा, समत्वं च स्वाभाविकतया प्रकटन्ते। एते गुणाः केवलं भावनया न जायन्ते। ज्ञानस्य परिपक्वतया, अनुभवरूपविज्ञानेन च ते विकसिताः भवन्ति। अतः भक्तियोगः ज्ञानविज्ञानयोः स्वाभाविक-फलम् अस्ति।

आधुनिकसमाजे अपि भक्तियोगस्य विशेषमहत्त्वम् अस्ति। भक्तिरेव मनुष्यस्य अन्तःकरणे श्रद्धां, नैतिकतां, सेवाभावं, परस्परसौहार्दं च विकसितं करोति। यदि भक्ति विवेकहीना भवति तर्हि सा अन्धविश्वासरूपा भवेत्। यदि ज्ञानं भक्तिरहितं भवति तर्हि तत् शुष्कतर्कमात्रं भवति। भगवद्गीता एतयोः समुचितं समन्वयं शिक्षयति।

अतः भक्तियोगे ज्ञानविज्ञानसमन्वयः मानवजीवनस्य आध्यात्मिक-परिपक्वतां दर्शयति। ज्ञानं ईश्वरबोधं जनयति, विज्ञानं तस्य प्रत्यक्षानुभवं सम्पादयति, भक्ति तु तस्मिन् अखण्डप्रेमसमर्पणं सुदृढं करोति। एष एव भगवद्गीतायाः सार्वकालिकः सन्देशः।

७. आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये भगवद्गीतायाः ज्ञानविज्ञानसमन्वयस्य प्रासङ्गिकता

भगवद्गीता केवलं प्राचीनभारतीयसंस्कृतेः आध्यात्मिकग्रन्थः नास्ति। सा सर्वकालेषु सर्वसमाजेषु च मार्गदर्शिकात्वेन प्रतिष्ठिता अस्ति। आधुनिकवैज्ञानिकयुगे अपि अस्याः उपदेशाः समानरूपेण प्रासङ्गिकाः सन्ति। ज्ञानविज्ञानसमन्वयस्य या भावना भगवद्गीतायां प्रतिपादिता, सा अद्यतनमानवजीवनस्य अनेकसमस्यासु समाधानमार्गं प्रदर्शयति।

आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां ज्ञानार्जनं प्रमुखलक्ष्यत्वेन स्वीक्रियते। तथापि केवलं सूचनासङ्ग्रहः शिक्षायाः पूर्णलक्ष्यं न भवति। शिक्षया विवेकः, नैतिकता, कर्तव्यपरायणता, सेवाभावः, आत्मविश्वासः च

विकसितव्याः। भगवद्गीता एतदेव प्रतिपादयति। ज्ञानेन सह आचरणस्य समन्वयः एव वास्तविकशिक्षा इति अस्याः सन्देशः। अतः आधुनिकशिक्षाक्षेत्रे भगवद्गीतायाः दृष्टिकोणः विशेषमहत्त्वं वहति।

विज्ञानस्य क्षेत्रे अद्य मानवः अद्भुतां प्रगतिं प्राप्तवान्। अन्तरिक्ष-यानानि, कृत्रिमबुद्धिमत्ता, जैवप्रौद्योगिकी, सञ्चारव्यवस्था, चिकित्साविज्ञानं च निरन्तरं विकसितानि सन्ति। किन्तु यदि विज्ञानस्य उपयोगः नैतिकमर्यादां विहाय क्रियते, तर्हि सः मानवसमाजाय हानिकारकः भवितुम् अर्हति। भगवद्गीता विज्ञानस्य उपयोगं लोकहिताय, धर्मसंरक्षणाय, सर्वभूतकल्याणाय च करणीयम् इति अप्रत्यक्षरूपेण शिक्षयति।

नेतृत्वक्षेत्रे अपि भगवद्गीतायाः महत्त्वम् अत्यधिकम् अस्ति। श्रीकृष्णः आदर्शनेतृत्वस्य प्रतिमूर्तिः अस्ति। सः अर्जुनस्य मनोबलं वर्धयति, तस्य संशयान् निवारयति, स्वधर्मपालनाय प्रेरयति च। आधुनिकप्रशासकाः, शिक्षकाः, न्यायाधीशाः, वैज्ञानिकाः, उद्योग-पतयः च यदि भगवद्गीतायाः निष्कामकर्म, समत्वबुद्धि, लोकस-ङ्ग्रहभावं च स्वीकुर्युः, तर्हि समाजे उत्तरदायी नेतृत्वस्य विकासः भविष्यति।

सामाजिकजीवने भगवद्गीता समत्वस्य, सहिष्णुतायाः, परस्पर-सम्भावनायाः च शिक्षां ददाति। जाति, धर्म, भाषा, वर्ण, सम्प्रदायभेदान् अतिक्रम्य सर्वेषां प्रति समानदृष्टिः भारतीयदर्शनस्य वैशिष्ट्यम् अस्ति। भगवद्गीतायाः एषः विचारः आधुनिक-वैश्विकसमाजस्य सौहार्दस्थापनाय अत्यन्तोपयोगी अस्ति।

पर्यावरणसंरक्षणस्य विषये अपि भगवद्गीतायाः चिन्तनं प्रेरणादायकम् अस्ति। प्रकृतिः ईश्वरस्य विभूतिरूपेण दृष्टा अस्ति। अतः वृक्षाः, नद्यः, पर्वताः, पशवः, पक्षिणः च केवलं भोगवस्तूनि न, अपि तु संरक्षणयोग्याः प्रकृतेः अवयवाः इति भावना गीता पोषयति। एषा भावना आधुनिकपर्यावरणसंकटस्य समाधानाय महत्त्वपूर्णा प्रेरणां ददाति।

मानसिकस्वास्थ्यस्य विषये भगवद्गीतायाः योगदानम् अपि उल्लेखनीयम् अस्ति। अद्यतनजीवने चिन्ता, तनावः, अवसादः, स्पर्धा च सर्वत्र दृश्यन्ते। श्रीकृष्णः अर्जुनस्य विषादं आत्मविश्वासे, धैर्ये, कर्तव्यबोधे च परिवर्तितवान्। अयं उपदेशः अद्यापि प्रत्येकस्य मानवस्य मानसिकस्थैर्यवर्धने सहायकः भवति।

अतः आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये भगवद्गीतायाः ज्ञानविज्ञानसमन्वयः केवलं दार्शनिकविचारः न, अपि तु शिक्षा, विज्ञानम्, समाजः, प्रशासनम्, पर्यावरणम्, मानसिकस्वास्थ्यं, वैश्विकशान्तिः च इत्यादिषु क्षेत्रेषु मार्गदर्शकरूपेण स्वीकर्तुं शक्यते। एषः समन्वयः मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासस्य दृढाधारः इति निःसंशयं वक्तुं शक्यते।

८. क्षेत्रक्षेत्रज्ञपुरुषोत्तमतत्त्वेषु ज्ञानविज्ञानसमन्वयः

भगवद्गीतायाः त्रयोदशे तथा पञ्चदशे अध्याये ज्ञानविज्ञान-समन्वयस्य गहनं दार्शनिकं विवेचनं दृश्यते। अत्र श्रीकृष्णः क्षेत्रम्, क्षेत्रज्ञः, प्रकृतिः, पुरुषः, परमात्मा च इत्येषां स्वरूपं स्पष्टतया निरूपयति। एतेषां तत्त्वानां सम्यगवबोधः ज्ञानम् इति कथ्यते, तेषामनुभवः तु विज्ञानम् इति गीता प्रतिपादयति।

त्रयोदशाध्याये भगवान् वदति

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥

अस्य श्लोकस्य भावः अयं यत् शरीरं परिवर्तनशीलम् अस्ति, आत्मा तु तस्य ज्ञाता अस्ति। यः एतयोः भेदं सम्यक् जानाति, स एव वास्तविकज्ञानस्य अधिकारी भवति। अयं बोधः केवलं शास्त्राध्ययनेन न, अपि तु ध्यानेन, आत्मचिन्तनेन, साधनया च अनुभवरूपेण विकसितः भवति। अयं अनुभवः एव विज्ञानम्।

भगवद्गीता ज्ञानस्य लक्षणान्यपि त्रयोदशाध्याये निरूपयति। अमानित्वम्, अदम्भित्वम्, अहिंसा, क्षान्तिः, आर्जवम्, आचार्योपासनम्, शौचम्, आत्मविनिग्रहः, वैराग्यम् इत्यादयः गुणाः ज्ञानस्य स्वरूपरूपेण वर्णिताः। अनेन स्पष्टं भवति यत् ज्ञानं केवलं बौद्धिकसञ्चयः न, अपि तु चरित्रनिर्माणस्य आधारः अस्ति।

पञ्चदशाध्याये पुरुषोत्तमतत्त्वस्य विवेचनं क्रियते। भगवान् संसारस्य अश्वत्थवृक्षस्य दृष्टान्तेन जीवनस्य अनित्यता तथा परमात्मनः नित्यत्वं बोधयति। यदा साधकः एतत् तत्त्वं हृदयेन अनुभवति, तदा सः विज्ञानस्य परिपूर्णतां प्राप्नोति। अतः ज्ञानं विज्ञानं च मोक्षमार्गस्य द्वौ परस्परपूरकौ आधारौ स्तः।

एतेषां तत्त्वानां अध्ययनात् ज्ञायते यत् भगवद्गीता मानवं केवलं विद्वन्तं कर्तुम् न इच्छति, अपि तु आत्मसाक्षात्कारसम्पन्नं विवेकिनं महापुरुषं निर्मातुम् इच्छति। एष एव ज्ञानविज्ञानसमन्वयस्य परमोद्देशः।

९. मोक्षसंन्यासयोगे ज्ञानविज्ञानसमन्वयस्य परिपाकः

अष्टादशाध्यायः भगवद्गीतायाः उपसंहाररूपः अध्यायः अस्ति। अस्मिन् अध्याये श्रीकृष्णः समग्रगीताशास्त्रस्य सारं प्रतिपादयति। ज्ञानम्, कर्म, भक्ति, त्यागः, संन्यासः, स्वधर्मः, मोक्षः च परस्परसमन्वितरूपेण विविच्यन्ते।

मोक्षः भगवद्गीतानुसारं केवलं मृत्योः परं प्राप्तव्यः नास्ति। जीवन्मुक्तिरूपेण अपि तस्य अनुभवः सम्भवति। यदा मनुष्यः अहंकारं, ममकारं, रागद्वेषौ च परित्यजति, तदा सः अन्तःकरणे शान्तिम् अनुभवति। अयं अनुभवः विज्ञानस्य परमावस्था अस्ति।

भगवान् अन्ते अर्जुनं प्रति वदति

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥

अस्य श्लोकस्य तात्पर्यं न केवलं धार्मिकाचारपरित्यागः, अपि तु अहंकारस्य परित्यागः, परमविश्वासस्य स्थापना, ईश्वरसमर्पणस्य सिद्धिः च अस्ति। ज्ञानेन साधकः ईश्वरस्य स्वरूपं जानाति, विज्ञानेन तस्मिन् पूर्णविश्वासं अनुभवति, भक्त्या च सम्पूर्णसमर्पणं करोति। अत्र ज्ञानविज्ञानभक्तीनां अद्वितीयः समन्वयः दृश्यते।

अर्जुनस्य अन्तिमो वाक्यः

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।

इत्यनेन स्पष्टं भवति यत् अर्जुनस्य परिवर्तनं केवलं बौद्धिकं नासीत्। तस्य सम्पूर्णजीवनदृष्टिः परिवर्तिता। अयं परिवर्तनः एव भगवद्गीतायाः ज्ञानविज्ञानसमन्वयस्य सर्वोत्तमं प्रमाणम्।

१०. उपसंहारः

भगवद्गीता भारतीयदर्शनस्य अमूल्यः निधिः अस्ति। अस्यां प्रतिपादितः ज्ञानविज्ञानसमन्वयः मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासाय अद्वितीयं मार्गदर्शनं प्रददाति। ज्ञानं मनुष्यस्य बुद्धिं प्रकाशितं करोति, विज्ञानं तस्य ज्ञानस्य अनुभवरूपं व्यवहाररूपं च सम्पादयति। एतयोः समन्वयेन एव जीवनस्य पूर्णता सम्भवति।

भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनाय केवलं युद्धस्य प्रेरणां न दत्तवान्, अपि तु आत्मस्वरूपस्य, कर्तव्यस्य, कर्मयोगस्य, भक्तियोगस्य, समत्वस्य, लोकसङ्ग्रहस्य च व्यापकं दर्शनं प्रदर्शितवान्। अनेन ज्ञायते यत् भगवद्गीता केवलं धार्मिकग्रन्थः न, अपि तु मानवजीवनस्य सर्वकालिकमार्गदर्शिका अस्ति।

अस्मिन् शोधलेखे ज्ञानस्य तात्त्विकस्वरूपम्, विज्ञानस्य अनुभवरूपमहत्त्वम्, कर्मयोगे तथा भक्तियोगे तयोः समन्वयः, आधुनिकजीवने तस्य उपादेयता च विस्तरेण विवेचितम्। अध्ययनात् स्पष्टं भवति यत् भगवद्गीतायाः ज्ञानविज्ञानदृष्टिः व्यक्तिमात्रस्य आध्यात्मिकोन्नतिं न केवलं साधयति, अपि तु नैतिकसमाजस्य, उत्तरदायिशासनस्य, वैज्ञानिकप्रगतेः, विश्वशान्तेः च दृढमाधारं निर्माति।

अद्यतनयुगे विज्ञानस्य तीव्रविकासः दृश्यते। तथापि तेन सह नैतिकता, आत्मसंयमः, कर्तव्यपरायणता, करुणा, समत्वबुद्धिः च अपेक्ष्यन्ते। एतानि सर्वाणि तत्त्वानि भगवद्गीतायां सम्यग्प्रतिपादितानि सन्ति। अतः आधुनिकशिक्षायां, अनुसन्धानक्षेत्रे, सामाजिकजीवने, नेतृत्वे, पर्यावरणसंरक्षणे च भगवद्गीतायाः उपदेशाः नितान्तप्रासङ्गिकाः सन्ति।

अन्ते वक्तुं शक्यते यत् ज्ञानं यदि विज्ञानेन सह संयुक्तं भवति, विज्ञानं च यदि नैतिकतया सह प्रयुज्यते, तर्हि मानवजीवनं सार्थकं भवति। एष एव भगवद्गीतायाः ज्ञानविज्ञानसमन्वयस्य सार्वकालिकः सार्वभौमश्च सन्देशः।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. श्रीमद्भगवद्गीता।
2. श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्यम्।
3. श्रीमद्भगवद्गीता रामानुजभाष्यम्।
4. श्रीमद्भगवद्गीता मध्वभाष्यम्।
5. ईशावास्योपनिषद्।
6. कठोपनिषद्।
7. केनोपनिषद्।
8. मुण्डकोपनिषद्।
9. छान्दोग्योपनिषद्।
10. बृहदारण्यकोपनिषद्।
11. ब्रह्मसूत्रम्।
12. वेदान्तसारः।
13. सर्वदर्शनसंग्रहः।
14. भारतीयदर्शनम्, डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्।
15. The Bhagavad Gita As It Is, A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada.
16. The Bhagavad Gita, Swami Chinmayananda.
17. The Bhagavad Gita, Swami Ranganathananda.
18. The Bhagavad Gita, Dr. S. Radhakrishnan.
19. An Introduction to Indian Philosophy, S. Chatterjee and D. Datta.
20. History of Indian Philosophy, Surendranath Dasgupta.